

ПРОБЛЕМА ЗАРОДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ О.Я.ЄФИМЕНКО

Олександра Яківна Єфименко (дівооче прізвище – Ставровська) (1848 – 1918) видатний російський та український учений історик й етнограф. Одружившись із засланим на північ Росії за участь у народницькому русі відомим українським етнографом і фольклористом Петром Єфименком, вона в 1874 р. переїхала з далекого архангельського краю до України, яка стала її другою батьківщиною, з котрою вона нерозривно пов'язала своє життя та наукову творчість. Росіянка за походженням, О.Єфименко щиро співчувала пригнобленому українському народові, засуджувала переслідування українства царськими властями, виступала на захист української культури, мови, історії. Вона, зокрема, доводила, що український народ “мав особливу історичну долю”, що його минуле це, передусім, “боротьба за свободу”, що, хоча він “не відстояв свою політичну самостійність, це ще не означає, що він повинен втратити і свою особливу культуру...”¹

Вивчаючи минуле українського народу, О.Єфименко здійснювала ґрунтовні історичні дослідження. У 1905 р. було видано збірник її праць “Южная Русь. Очерки, исследования и заметки”, до якого увійшли раніше опубліковані дослідження. Характерно, що наукова творчість ученої оцінювалася з абсолютно протилежних позицій, залежно від політичної орієнтації опонента. Шовіністично настроєні рецензенти цієї збірки стверджували, що статті О.Єфименко створювали в цілому таке уявлення про історію українського народу, яке переконувало в здатності та праві українців на самостійне національне існування. Натомість націоналістично налаштовані критики доводили, що вона взагалі ігнорує існування окремого українського народу та його історії². До речі, з 24 публікацій (в тому числі 15 – історичних), збірки, жодна не присвячувалася безпосередньо періоду Київської Русі. Звернутися до цієї теми історика спонукав конкурс на найкращу науково-популярну працю з історії України, оголошений в 1896 р. редакцією журналу “Киевская старина”. Упродовж кількох років О.Єфименко здійснювала, за словами Д.Дорошенка, одну з перших “спроб популярно-наукового синтезу української історії”³. Окремі частини цієї роботи присвячені проблематиці Давньоруської держави, впродовж 1901 – 1903 рр. публікувалися в санкт-петербурзькому “Журнале для всех”. Підготовлений О.Єфименко рукопис був відзначений премією редакції “Киевской старины”, а в 1906 р. вийшла в світ двотомна монографія “История украинского народа”. В 1907 р. було опубліковано “Историю Украины и ее народа”, де в стислій формі викладався зміст і висновки попередньої праці. В наступне десятиліття О.Єфименко читала лекції з української історії (“Юго-Западной Руси”) на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. У 1910 р. вона стала першою жінкою в Російській імперії, якій було присвоєно (Харківським університетом) учений ступінь почесного доктора історії. Після більшовицького перевороту наприкінці 1917 р. О.Єфименко повернулася в Україну і, незважаючи на 70-річний вік і тяжку хворобу, продовжувала щиро вболівати за долю її народу, зокрема й за становище історичної науки. Наголошуючи на величезній ролі українознавства, вона в 1918 р. підкреслювала, що серед “пунктів програми цього українознавства українська історія займає одне з найважливіших місць”. Водночас О.Єфименко з сумом констатувала, що “піддані держави, яка щойно зародилася, зовсім не знають своєї історії”⁴. Прагнучи зробити свій внесок у вирішення цієї проблеми, вона написала “Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних”. Це була її остання праця.

Серед студій української історії, здійснених О.Єфименко, чільне місце посідає проблема зародження давньоруської державності. В зв'язку з цим слід зазначити, що як історик вона належала до так званої народницької школи в українській історичній науці, яку репрезентували видатні вчені – М.Костомаров, В.Антонович, О.Лазаревський, М.Грушевський та ін. Вважаючи рушійним чинником історії народ, а головним критерієм історичної оцінки – його інтереси, історики-народники, на відміну від більшості тогочасних учених, які зводили історію країни до історії її держави, вивчали передусім минуле народу, а не держави. Водночас вони загалом негативно ставилися до держави, отожднюючи її установи з насильством, поневоленням, несправедливістю тощо⁵.

Продовжуючи традицію народницької історіографії, О.Єфименко як учений-історик посідала особливе місце. Це визначалося не тільки тим, що на той час вона була єдиною представницею жіночої статі в цій плеяді талановитих учених, а й прагнучи зробити суттєвий внесок у дослідження історії України, намагалася виробити власний погляд на український історичний процес. Не випадково, відзначаючи “невсипущу енергію” О.Єфименко, її “глибоку потребу в поширенні і поглибленні наукового знання й світогляду”, Д.Багалій підкреслював, що “найголовніше, це знання у власній, оригінальній переробці”⁶.

Відомо, що проблема зародження давньоруської державності, незважаючи на величезне історіографічне надбання, досі залишається недостатньо з'ясованою. Досліджуючи різні аспекти цієї проблеми, сучасні історики, як і їх попередники в минулому столітті, спираються головним чином на “Повість временних літ”⁷. Тому своєрідні погляди О.Єфименко на процес зародження Давньоруської держави викликають зацікавленість сучасних науковців, насамперед тих учених, які здійснюють спроби визначити хронологічні рамки й конкретно-історичні умови переходу східнослов'янського суспільства від бездержавного стану до державності.

О.Єфименко дотримувалась думки, що українці переселилися на територію сучасної України в період Великого переселення народів, приблизно в VI – VII ст. “Не може бути ніяких сумнівів у тому, що саме предки нинішніх малоросів і згадуються в літопису під іменем киян, полян, чернігівців та переяславців, сіверян, волинян, древлян”. О.Єфименко була переконана, що з часів колонізації праукраїнці існували в умовах загалом бездержавної форми суспільного устрою: “...Тоді наші предки ще не знали державного життя, жили невеликими союзами родичів, родами, котрі об'єднувалися в племена”⁸. Разом з тим, вона визнавала, що поступово східні слов'яни самостійно організовували примітивні суспільні структури, за допомогою яких здійснювали самоуправління: “...Повного безначалія у нас таки не було і в кожному роді був свій старший...”, – зазначала вона. – “Рід держався купи, добував для себе усе потрібне для життя, сам себе боронив, сам управлявся...”⁹. Подальший розвиток цієї форми суспільного устрою призвів до появи певних елементів східнослов'янської державності. Є всі “підстави вважати, стверджувала історик, що в епоху, яка безпосередньо межує з епохою виникнення держави (мається на увазі період до середини IX ст. – *С.Л.*), окремі території, зайняті південноруськими слов'янами, які літописець позначає назвами різних племен, були об'єднані в союзи”. О.Єфименко кваліфікувала їх як “ті елементарні політичні союзи, які можна й нині спостерігати у різних диких племен...” Саме завдяки таким політичним союзам, на її думку, виникали “центри племінних територій” – міста, котрі дослідниця цілком логічно пов'язувала з обов'язковою появою “деякої, хоча б зародкової, організації політичного характеру”¹⁰. Поява племінних союзів, на думку О.Єфименко, це один з факторів, який спричинив певні зрушення на шляху зародження східнослов'янської державності. Другим важливим фактором вона вважала появу в південних степах печенігів, що змусило слов'ян “подумати про сильний і правильний захист”. Врешті-решт, доходять висновку О.Єфименко, “серед південноруського слов'янства зароджувались і складались елементи державності”. Це важливе явище в суспільно-політичному житті слов'ян учений відносить до тієї “критичної епохи”, коли вони потрапили під вплив сусідньої Хозарської держави (не раніше від середини VII до середина IX ст.)¹¹.

Отже, згідно з О.Єфименко, на першому етапі свого існування на території нового поселення праукраїнці жили в умовах родоплемінного устрою, але водночас відбувався процес зародження й складання “елементів державності”. Це твердження було надзвичайно важливим, оскільки протистояло слов'яно-фільській теорії споконвічної пасивності слов'ян. Хоча, як побачимо далі, воно не розходилося з іншим аспектом цієї теорії – тезою про необхідність зовнішнього впливу на процес державотворення у східних слов'ян.

Слід підкреслити, що зародження “елементів” східнослов'янської державності й зародження давньоруської державності для О.Єфименко далеко не одне й те ж. “Зародження руської державності припадає, як відомо, на середину IX ст., – стверджувала вона, – але задовго до цієї критичної епохи – в крайньому разі за два-три століття, а можливо, і більше – слов'яни... не виявляли, очевидно, ніякого прагнення до державної організації”¹². Отже, О.Єфименко розглядала племінні союзи як додержавні утворення, а вищезазначані зрушення в політичній структурі східнослов'янського суспільства, на її думку, зовсім не означали існування “держави навіть в її первісній формі”¹³.

Як же історик пояснювала процес перетворення “елементів державності” в справжню державність під назвою Київська держава? Згідно з О.Єфименко, “державне, політичне життя майже ніколи не починається спонтанно, без поштовху ззовні”, а “найчастіше держави створюються за допомогою завоювань або, взагалі, насильства, примусу”. Хоча “суспільне життя населення південноруської рівнини було насичене політичними елементами”, для того, аби “відбулася кристалізація, тобто державне об'єднання”, з точки зору вченої, “необхідне було вторгнення в це життя, так би мовити, інородного тіла”¹⁴. Таким “інородним тілом”, яке зумовило переростання “елементів державності” в справжню державність, О.Єфименко називала “загадкову і войовничу” Русь.

Констатуючи існування різних теорій, вона вважала найдостовірнішою гіпотезу про нормано-германське походження Русі. Ще в 1881 р. у статті “По поводу украинофильства” вона писала: “...Німець і росіянин десять століть тому були ближче до того безсумнівно спільного кореня, від якого вони колись відокремилися”¹⁵.

Однак концепція історика щодо зародження давньоруської державності, яка спиралася на норманську теорію, не була сталою і з часом зазнавала певних змін. Руси (О.Єфименко називає їх також “варяго-русамі”), на її погляд, “увяляли собою невелике, але енергійне, хижацьке плем'я, щось на зразок ватаги не то купців, не то морських розбійників...”¹⁶. Це рештки розгромленої гунами Готської держави, які поселилися на узбережжі Чорного моря і, займаючись торгівлею й грабінництвом, нападали на слов'ян-

ські племена. “Ось у цих умовах і треба шукати початок південноруської держави”, – підкреслювала О.Єфименко¹⁷. Невеличка частина русів (готів) зі своїми ватажками – “не як народ чи плем’я, а як дружина чи ватага”, – заволоділа Києвом і утвердилася в ньому, “давши початок династії перших київських князів”¹⁸. Хоча О.Єфименко називала Чорне море “в певному розумінні... колискою” політичного організму Київської Русі, водночас вона вважала найправдоподібнішим припущення, що в процесі “виникнення руської державності брали участь два елементи, близько між собою споріднені – Русь Чорноморська і скандинавські варяги...”¹⁹. Отже, у вирішенні питання щодо того, звідки “пішла Руська земля” – з Півночі чи з Півдня – О.Єфименко запропонувала компромісний варіант: крім варягів південних до участі в створенні Київської держави долучилися й варяги північні. Однак і “готські” руси, і скандинавські варяги, на погляд О.Єфименко, були спільного германського походження. У 862 р. в Києві між ними відбулася сутичка, переможцем з якої вийшов Олег. Цієї концепції історик дотримувалася в “Истории украинского народа”.

Слід зазначити, що звернення О.Єфименко до так званої “готської теорії”, яка являла собою один з варіантів “норманської теорії” утворення Давньоруської держави, не було випадковим. За умов, які вимагали висвітлення цієї проблеми на сторінках “Истории украинского народа”, вчена віддавала перевагу популярній на той час гіпотезі. М.Грушевський, оцінюючи ставлення тогочасної історіографії до проблеми походження Русі, зазначав, що “готська теорія” після тривалої суперечки між норманістами і антинорманістами “на якийсь час, в 1890-х рр., розбудила надії” серед тих, хто шукав відповідь на це складне й запутане питання. Однак, за свідченням історика, ці «надії скоро упали», оскільки нова гіпотеза внесла “неможливу плутанину”, а її автори не могли “піти далі дуже неясних натяків”²⁰. Занепад “готської теорії” відповідно вплинув і на історичні погляди О.Єфименко. Так, в “Учебнике Русской истории” (1909) вона хоча й продовжувала визнавати факт проживання на Чорноморському узбережжі “близьких родичів скандинавів – готів”, але далі вже не розвивала цю тему, обмежуючись констатацією того, що, на думку деяких істориків, частина готів “справила вплив на виникнення Руської держави”. Натомість сама О.Єфименко з цього приводу тепер висловлювалася досить обережно: “...Із скандинавськими варягами, чи з їх чорноморськими родичами готами треба зв’язати слово “Русь”... – питання цілком темне”²¹. Але, відмовившись від “готської теорії”, історик все ж залишилася на позиціях норманського походження Русі, вважаючи цю теорію, на відміну від багатьох інших тогочасних українських учених, безсумнівним фактом. М.Грушевський у 1912 р. писав: “... Разом з упадком готської теорії Русі ми помічаємо в останніх часах нове оживлення норманізму”. Водночас О.Єфименко рішуче заперечувала теорію слов’янського походження Русі, стверджуючи, що всі спроби вчених довести цей факт “розбиваються об безперечні факти, які говорять про варязьку (отже, германську) спорідненість Русі”²³.

Подальший процес зародження давньоруської державності О.Єфименко розглядала, спираючись на твердження про пріоритетне значення фактора норманського втручання. Утвердившись у Києві як “політична сила, що оволоділа становищем, Русь почала підкорювати своїй владі й сусідні слов’янські племена”. Таким чином саме в Києві “було зав’язано перший вузол державних відносин...” і саме тут “у вигляді великого князівства зароджувалась Руська держава”²⁴.

Зазначаючи, що саме за князювання Олега, Ігоря та Ольги “і склалася наша перша держава – Велике Княжество Київське”, О.Єфименко разом з тим не вважала період князювання перших норманських князів державним у дійсному значенні цього терміна. Вона підкреслювала, що до кінця X ст. “Русь ще жила пів-дико”, що це була “перша, язичницька, епоха нашого державного життя”²⁶. Князі – передусім ватажки своїх дружин, які займалися не розбудовою держави, а здійсненням воєнних грабінницьких походів, будучи зацікавленими “насамперед у тому, щоб добувати за допомогою цієї дружини золото і нову данину...” У цю “язичницьку епоху” було дуже мало точок дотику між княжою владою і населенням. “До пори до часу князь із своєю дружиною був сам по собі, земля із своїм населенням – сама по собі”, – зазначала О.Єфименко²⁷.

Отже, йдеться про те, що в період правління перших норманських князів паралельно існували Русь (як примітивна політична організація) і слов’янське населення (як автономні племенні князівства з традиційним родовим устроєм). “Перед нами два різноплеменних елементи, пов’язані, крім насилля, частково міркуваннями взаємної користі, – наголошувала О.Єфименко, – згори Русь, тобто князі з їх дружинами, знизу поділене на племена і роди слов’янське населення, яке платило данину, але в усьому іншому зберігало, очевидно, свою первісну свободу”²⁸.

Надзвичайно важливе значення в процесі зародження державності в Київській Русі О.Єфименко надавала фактору впливу християнства. Саме з появою християнства наприкінці X ст., на її погляд, Давньоруська держава почала набувати класичних ознак державного устрою. “З християнством настав різкий поворот у бік об’єднання двох чужих один одному елементів (йдеться про “дружинну Русь” і “слов’янське населення” – С.П.), які поклали початок руській державності”²⁹. “...Разом з християнською вірою прийшла до нас і просвіта, прийшли освічені люди, з’явилися нові поняття, нові погляди на життя, – писала О.Єфименко. – Все те зараз же відбилося і на політичних чи то державних формах нашого життя”. Першим правителем, який піклувався не стільки про завоювання нових територій, скільки про

розбудову держави, історик звичайно ж називає князя Володимира, який дбав про “розповсюдження й укріплення християнської віри, порядок в краю, про суд – словом хоче бути справжнім господарем своєї землі”. Водночас християнство кардинально вплинуло на суспільне життя населення Давньоруської держави: “зусиллями князів та духовенства потроху Русь зробилась християнською, а родовий устрій суспільства замінювався державним”³⁰.

Отже, згідно з О.Єфименко, незважаючи на процес зародження давньоруської державності, до появи християнства східнослов'янське суспільство було не тільки відокремленим від держави, а й залишалося родо-племінним. У зв'язку з цим слід зазначити, що твердження О.Єфименко про існування родового устрою в Русі до кінця X ст., так само, як і версія про іноземне походження Давньоруської держави, викликало осуд з боку багатьох українських істориків. Так, Д.Багалій з цього приводу писав: “Я пригадую, що на цій ґрунті виникла в свій час гостра суперечка між конкурсним журі “Киевской Старини” і автором рукопису”³¹.

Таким чином, аналіз історичних поглядів О.Єфименко щодо зародження давньоруської державності дає змогу визначити бачення нею таких основних етапів цього процесу. Перший етап (не раніше другої половини VII – середина IX ст.) – час зародження і складання елементів східнослов'янської державності, коли виникла потреба в протодержавних об'єднаннях – політичних союзах слов'янських племен, а також – необхідність надійного захисту населення від зовнішньої агресії. Цей процес не призвів до створення східнослов'янської держави. Натомість саме в цей додержавний період створювався певний фундамент для зародження давньоруської державності. Другий етап (з другої половини IX до кінця X ст.), коли власне утворилася Давньоруська держава. Це, на погляд ученого, “язичницька епоха” давньоруської державності, головною ознакою якої була майже повна відсутність відносин між княжою владою і слов'янським населенням. Третій етап (з кінця X ст. до середини XI ст.), коли Київська Русь потрапила під вплив християнських цінностей і трансформувалася з “напівдикої” держави в цивілізовану, коли, за словами О.Єфименко, “політичний організм” Київської держави “склався і до певної міри зміцнів”.

¹Єфименко А. Памяти Тараса Григорьевича Шевченко // Южная Русь: Очерки, исследования и заметки Адександры Ефименко. – Т.2. – СПб., 1905. – С.340, 341.

²Див.: Джиджора І. З новітньої української історіографії // Записки НТШ. – Т.71. – Львів, 1906 – С. 153.

³Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 170.

⁴Внешкольное Просвещение. – 1918. –№1. – С.21.

⁵Детальніше про це див.: Пивовар С.Ф. До питання про антидержавницьку тенденцію в українській історичній науці XIX – початку XX ст. // Вісник Київського університету ім.Т.Г.Шевченка. – Історія. – Вип.39. – К., 1998.

⁶Багалій Д. Передмова редактора // Єфименко О.Я. Історія українського народу. – Харків, 1922 – С.І.

⁷На загальному тлі суттєво відрізняються наукові дослідження О.Пріцака, насамперед, унікальна й оригінальна праця “Походження Русі”, написана на основі цілісного аналізу стародавніх руських, скандинавських, візантійських, східних і західних джерел. Процес виникнення держави Київська Русь, на погляд ученого, був результатом складної взаємодії різних історичних сил, яка почалася приблизно з 770 р. й тривала до періоду християнізації 988 – 1072 рр. (Див.: Пріцак О. Походження Русі. – Т.І. – К., 1997. – С.74.) Ця точка зору певною мірою збігається з поглядами О.Єфименко.

⁸Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С.18, 19.

⁹Єфименко О.Я. Історія України й її народа. – Х., 1919. – С.9; Єфименко О.Я. Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх. – Х., 1919. – С.66 – 67.

¹⁰Єфименко А.Я. Історія українського народу. – К., 1990. – С.29 – 30.

¹¹Там само. – С. 17.

¹²Там само. – С.27.

¹³Єфименко А.Я. Учебник Русской истории для старших классов средне-учебных заведений. – СПб., 1909. – С. 19.

¹⁴Єфименко А. Очерки истории Южной Руси: Откуда пошла Русская земля // Журнал для всех. – 1903. – Июль. – Стлб.838.

¹⁵Єфименко А. По поводу украинофильства // Южная Русь... – Т.2. – С.294.

¹⁶Єфименко А.Я. История украинского народа.–К., 1990. – С.20.

¹⁷Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С.20.

¹⁸Єфименко О.Я. Історія України й її народа. – Х., 1919. – С.10; Єфименко А.Я. История украинского народа. – С.30.

¹⁹Єфименко А.Я. История украинского народа. – С.30.

²⁰Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.І. – К., – С.610.

²¹Єфименко А.Я. Учебник Русской истории... – С.17.

²²Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.І. – С.612.

²³Єфименко А.Я. Учебник Русской истории... – С.17.

²⁴Там само – С.19, 20.

²⁵Єфименко О.Я. Початковий підручник українсько-московської історії... – С.68.

²⁶Єфименко А.Я. Учебник Русской истории... – С.23.

²⁷Єфименко А.Я. История украинского народа. – С.34.

²⁸Єфименко А.Я. Учебник Русской истории... – С.23.

²⁹Єфименко А.Я. История украинского народа. – С.34.

³⁰Єфименко О.Я. Історія України й її народа. – Х., 1919. – С.11, 13.

³¹Багалій Д. Передмова редактора // Єфименко О.Я. Історія українського народу. – Х., 1922. – С. VI.